

- ¹⁵ Гойман-Червонюк В. И. Очерк теории государства и права. – М., 1966. – С. 292.
- ¹⁶ Там само. С. 243.
- ¹⁷ Шемшученко Ю. С. Правопорядок // Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 696.
- ¹⁸ Скакун О. Ф. Теорія держави і права. – Харків, 2001. – С. 453-454.
- ¹⁹ Основи держави і права: навч. посіб / За ред. А. М. Колодія, А. Ю. Олійника. – К.: Либідь, 1997. – С. 44.
- ²⁰ Загальна теорія держави і права: підруч. / За ред. В. М. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2002. – С. 392.
- ²¹ Оніщенко Н. М. Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія. – К.: Юрид. думка, 2008. – С. 135, 138.
- ²² Борисов В. В. Правовой порядок развитого социализма. – Саратов, 1977. – С. 250-306.
- ²³ Проблемы теории государства и права / Под ред. С. С. Алексеева. – М., 1979. – С. 284.
- ²⁴ Хайкин Я. З. Структура и взаимодействие моральной и правовой систем. – М., 1972. – С. 159.
- ²⁵ Там само. С. 112.
- ²⁶ Васильев А. М. Правовые категории (Методологические аспекты разработки системы категорий права). – М., 1976. – С. 179.
- ²⁷ Теорія держави і права. Академічний курс / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 548-549.
- ²⁸ Явич Л. С. Социалистический порядок. – Л., 1972. – С. 35.
- ²⁹ Гранин А. Ф. Социалистическая законность и порядок. – К., 1970. – С. 34.

Отримано 23.12.2008

Резюме

В статті розглядаються поняття правопорядка, особливості, структура і функції, які йому притаманні, а також взаємозв'язок і взаємообумовленість правомірним поведінням.

І. В. КОСТЕНКО

Ірина Валентинівна Костенко, завідувач відділення дистанційної освіти Київського університету права НАН України

ТИТУЛАТУРА ПРОФЕСОРСЬКО-ВИКЛАДАЦЬКОГО СКЛАДУ ДОРЕВОЛЮЦІЙНИХ РОСІЙСЬКИХ УНІВЕРСИТЕТІВ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ СУЧАСНОЇ НАУКОВО-АТЕСТАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Необхідною умовою державного управління у сфері науки і водночас запорукою ефективного функціонування наукової спільноти як специфічного соціального інституту є встановлена система атестації наукових і науково-педагогічних кадрів (далі – науково-атестаційна система). Важливе місце у цій системі займає титулатура наукових і науково-педагогічних працівників, тобто системна сукупність наукових ступенів, учених звань та інших статусних позначень¹. Сьогодні в Україні система науково-педагогічних посад, наукових ступенів і вчених звань та порядок їх набуття досить подібні до тих, що існували у дореволюційних російських університетах, а у зв'язку з очевидною необхідністю вдосконалення сучасної науково-атестаційної системи звернення до відповідного російського історичного досвіду видається корисним і актуальним.

Наукова історіографія проблеми починається з праць М. В. Ломоносова² та інших безпосередніх ініціаторів організаційних реформ науки та освіти. У подальшому про-

блематика наукових ступенів і вчених звань у самодержавній Росії представлена передусім численними фактологічними виданнями з історії окремих університетів (ювілейні монографії, збірки статей, біографічні словники викладачів тощо)³, а також узагальнюючими дослідженнями урядової політики у сфері вищої освіти⁴. У цих працях на основі великого масиву опублікованих і архівних джерел у контексті розгляду більш загальних проблем побіжно висвітлювалися й питання атестації наукових кадрів. Але спеціально ці питання розглядалися лише у поодиноких дослідженнях, прикладом яких можуть бути класична робота Г. Ф. Шершеневича⁵, а також відомі публікації В. І. Сергеевича⁶ та О. І. Введенського⁷. Згодом, у радянський час, до дореволюційного досвіду зверталися досить рідко. Але й тоді було опубліковано ряд досліджень, у яких об'єктивно, з суто наукових позицій характеризувалася дореволюційна науково-атестаційна система. Цій проблематиці, зокрема, приділялася значна увага у фундаментальних монографіях з організації науки й освіти К. Т. Галкіна, Р. Г. Еймонтової, Ю. Х. Копелевич, О. В. Соболевої, Г. І. Федькіна та Г. І. Щетиніної⁸. Окремо слід сказати про невтомну діяльність відомого радянського бібліографа Г. Г. Кричевського (1910–1989), який упродовж 44 років життя працював над бібліографічним покажчиком дисертацій, захищених у російських університетах, що був виданий вже після його смерті⁹, а також підготував до друку і почасти опублікував кілька пріоритетних праць з історії інституту наукових ступенів і вчених звань¹⁰.

Сучасна російська історіографія проблеми характеризується виходом у світ кількох монографій¹¹, а також численних публікацій на сторінках фахових часописів¹², зміст яких свідчить про виразний інтерес дослідників до історії інституту присвоєння наукових ступенів та присудження вчених звань¹³. Зокрема, вагомий внесок в опрацювання проблеми зробив О. Є. Іванов у своїй монографії «Учёные степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г.» (М., 1994)¹⁴.

Окремо слід сказати про школу послідовника Г. Г. Кричевського, доктора історичних та кандидата юридичних наук О. М. Якушева, який дослідив виникнення та розвиток законодавства в галузі наукової підготовки та атестації кадрів в університетах та академіях дореволюційної Росії, запропонував методологічні засади виявлення, збору й бібліографічного опису магістерських та докторських дисертацій, випустив у світ декілька монографій та статей із досліджуваного питання¹⁵. У рамках аспірантури та докторантури з історії науки і техніки у Ставропольському державному університеті (1994–1999 рр.), Невинномиському державному гуманітарно-технічному інституті (1999–2003 рр.) і П'ятигорському державному технологічному університеті (з 2003 р.) він підготував близько двадцяти аспірантів і докторантів, що продовжили наукові пошуки свого вчителя. На особливу увагу заслуговують дисертаційні дослідження А. Ю. Климова¹⁶, І. Г. Воропаєва¹⁷, Ю. В. Ейдельмант¹⁸, М. Б. Напсо¹⁹, Д. А. Казначеева²⁰. У межах цієї школи було також підготовлено збірник нормативно-правових актів з проблем атестації наукових кадрів²¹.

В Україні, незважаючи на актуальність питання (особливо у світлі численних заяв про необхідність пристосування системи освіти до норм Болонської декларації), проблематика історії науково-атестаційної системи, на жаль, залишається поза пріоритетними напрямками правничих досліджень. Як поодинокий виняток можна назвати лише кандидатську дисертацію Е. А. Писаревої «Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України)», частина одного з підрозділів якої присвячена науково-атестаційній системі²². Окрім того, окремі питання історії формування титулатури професорсько-викладацького складу висвітлюються у працях з історії науки й освіти, але не мають юридичної спрямованості²³.

У вищезгаданих дослідженнях одноставно стверджується, що історія російської науково-атестаційної системи починається із заснуванням Академії наук та університетів. Втім, перші члени Академії та професори російських університетів свої наукові ступені отримували у закордонних, передусім німецьких, університетах ще до початку власної наукової діяльності в Росії або під час спеціального наукового стажування за кордоном. Лише у 1747 р. Академічному університету в Санкт-Петербурзі відповідно до загально-академічного Регламенту було надано право возводити в магістри, ад'юнкти, професори

й академіки за зразком, прийнятим в університетах²⁴. Такого права, до речі, не передбачалося при заснуванні Московського університету, оскільки «Проект про затвердження Московського університету» від 12 січня 1755 р. згадував про наявність в університеті «десяти професорів у трьох факультетах», але жодним чином не обумовлював питання про надання наукових ступенів або вчених звань. Зауважимо, що чимало дослідників вважають, що й без відповідного нормативного припису університети в Санкт-Петербурзі та Москві, виходячи з європейських академічних традицій, могли надавати певні наукові ступені, але документально підтвердити чи спростувати цю тезу важко. Зауважимо, що у цей час на теренах Російської імперії існував і Віленський університет, заснований ще 1578 р., який здійснював атестацію наукових кадрів за західноєвропейським зразком, але про цей відмінний від загальноросійського досвід дослідники майже не згадують.

Отже, у перші роки після заснування столичні університети мали переважно самостійно визначатися з титулатурою свого професорсько-викладацького складу. Однак умови російської дійсності не були сприятливими для розвитку академічних свобод та університетської автономії, що у громадській думці ототожнювалися з республіканською формою правління і, певною мірою, протестантським вільнодумством. Тому запозичені західні форми швидко пристосовувалися до російського життя з його одержавленням сфери освіти й офіційним гаслом культурно-освітньої політики «Православ'я, самодержавство, народність!». Петербурзька Академія наук і всі університети країни мали статус імператорських, і верховна влада Росії вважалася патроном і гарантом розвитку науки та освіти.

Історію російської науково-атестаційної системи дослідники здебільшого починають з 1791 р., коли Катерина II офіційно надала Московському університету право призначення наукового ступеня доктора (медичних) наук. Проте, це був лише перший крок. Всеохоплюючого державного характеру справа атестації науковців набула у період освітніх реформ Олександра I. Імператорським указом від 24 січня 1803 р. були затверджені «Предварительные правила народного просвещения об устройстве училищ», які регламентували питання організації освіти. Зокрема, чотири тогочасних російські університети (Московський, Дерптський, Казанський і Харківський) наділялися правом давати «ученые степени или достоинства» кандидата, магістра й доктора. Першооснови науково-атестаційної системи невдовзі дістали подальший розвиток у статуті Дерптського університету від 12 вересня 1803 р. та Статуті імператорських Московського, Казанського і Харківського університетів від 5 листопада 1804 р.²⁵, а також в Установчих грамотах, які видавалися імператором з нагоди заснування нових університетів.

В університетах запроваджувався традиційний для європейських вищих навчальних закладів розподіл на медичне, юридичне, філософське (крім богословського) відділення. Філософське відділення додатково поділялося на чотири класи: філософських і математичних наук; природничих наук; історико-філологічний і технолого-економічний. На кожному з відділень за загальним правилом могли надаватися всі три «університетські гідності». Як виняток, на медичному відділенні гідність кандидата не надавалася, із мотивацією, що «лікару посередніх знань не можна довірити людське життя».

Університетськими статутами передбачалося, що для набуття кожної гідності здобувач («ищущий ученой степени») має попередньо пройти випробування у відповідному відділенні під керівництвом його декана. Зміст і порядок випробування залежав від пошукованої гідності. Щоб стати магістром і доктором, також слід було публічно захистити особисто підготовлену дисертацію. Диспути за загальним правилом відбувалися латинською мовою, але у виняткових випадках відділення могло дозволити захист німецькою (у Дерпті) або російською (в інших університетах) мовами. За загальним правилом до докторського випробування допускалися лише магістри. Певні виключення дозволялися для іноземців і деяких інших осіб, що мали видатні наукові здобутки. Докторська гідність ставала неодмінною умовою для зайняття професорської посади. Усі відділення зі згоди Ради університету також мали право видавати дипломи почесних докторів наук особам, відомим своєю вченістю або творами, чи особам, які понад усе відзначилися у державній службі.

Положення університетських статутів не визначали всіх питань науково-атестаційної системи, а тому суттєво доповнювалися звичаями та традиціями навчальних закладів. Це спричинило низку спроб принаймні на локальному рівні докладніше урегулювати справу надання університетських гідностей. Державна регламентація посилювалася після незаконного видання у 1816 р. Дерптським університетом двох дипломів докторів наук. Реагуючи на скандал, Міністерство народної освіти на кілька років призупинило захист дисертацій та ініціювало прийняття 20 січня 1819 р. «Положення о производстве в ученые степени», у якому викладалися єдині загальні державні вимоги як до самої дисертації й рівня підготовки здобувачів, так і до процедури захисту.

Зокрема, Положення передбачало розподіл наук «для випробування на вчені ступені і для одержання таких», своєрідну першу офіційну номенклатуру наукових спеціальностей, яка включала 14 розрядів. Закріплювався перехід від триланкової до чотирьохланкової системи «учених ступенів» – дійсного студента, кандидата, магістра й доктора (співзвучна практика визнання ступеня «студента» існувала з 1814 р. у православних духовних академіях). Для медиків зберігалася стара дволанкова система: магістра – доктор.

Дійсним студентом ставала особа, яка закінчила повний курс певного факультету університету і дістала відповідний атестат. Кращі випускники (дійсні студенти), які виявили особливі знання і здібності, набували можливості подати факультету дисертацію на звання кандидата університету. Претендент на ступінь магістра мав під час випробувань засвідчити знання певної викладеної йому системи (тобто концепції, теорії) науки з тим, щоб мати можливість передавати це знання іншим і застосовувати на практиці. Здобувач докторського ступеня мав знати «не лише певну відому систему науки, а й науку загалом», творчо й критично ставитися до обраної ним галузі та забезпечувати необхідний приріст знань. Усі ступені мали набуватися послідовно, без пропусків. Присудження наступного ступеня могло відбутися лише через рік після отримання студентського атестату, через два роки після одержання ступеня кандидата і через три роки після присудження ступеня магістра. Отже, від завершення університету до набуття докторського ступеня мало пройти щонайменше шість років.

Установлювалися певні вимоги до претендентів на науковий ступінь (освітній ценз, рівень знань, навички та уміння) та правила проведення відповідних усних і письмових випробувань, які своїм відкритим характером і рівнем вимог значно відрізнялися від традиційних уявлень про іспити. Регулювалася також процедура захисту дисертації (диспуту), визначався порядок прийняття рішення про присудження ступеня та його затвердження. Також визначалися певні пільги для осіб, що вже набули науковий ступінь. Такі науковці здобували право на досить високе місце у російській табельно-становій ієрархії з відповідними службово-становими привілеями.

Відтоді питання про надання наукових ступенів в Росії регулювалося двома групами документів. Університетські статuti визначали суб'єктів права присудження наукових ступенів і перелік цих ступенів та деякі інші найбільш принципові питання. Із часом на заміну попередніх було затверджено загальні статuti імператорських університетів (від 26 липня 1835 р.²⁶, 18 червня 1863 р.²⁷ і 23 серпня 1884 р.)²⁸. Ці статuti не поширювалися на Віленський, Дерптський і Варшавський університет, які мали власні статuti, що закріплювали певні особливості, викликані національною та конфесійною своєрідністю відповідних регіонів. Загалом, наукові ступені присуджувалися в університетах, а інші (технічні, комерційні, сільськогосподарські тощо) вищі навчальні заклади такого права не мали. Окрім того, наукову атестацію здійснювали деякі спеціалізовані вищі медичні навчальні заклади, що існували паралельно з медичними факультетами університетів. Принагідно зауважимо, що власну систему атестації, подібну до наукової, мали православні духовні академії та навчальні заклади інших конфесій. У цій системі було багато цікавого, наприклад моральні вимоги до претендентів на ступінь, офіційна заборона подавати як дисертації компілятивні роботи («сочинения, без особого труда выбранные из других книг отечественных или иностранных»), практика розкриття імені автора дисертації лише після того, коли вона отримує оцінку всіх рецензентів²⁹. Проте, вивчення цього досвіду виходить за межі завдань нашої статті.

До другої групи нормативно-правових актів належали загальнодержавні положення, що регламентували власне «технологію» процесу атестації. З часом Положення 1919 р. змінили нові акти від 26 і 28 квітня 1837 р. («Положение об испытаниях на учёные степени»), 6 квітня 1844 р. («Положение о производстве в ученые степени»), 4 січня 1864 р. («Положение об испытаниях на звание действительного студента и на ученые степени»).

Доречно зауважити, що і сьогодні в Україні є, з одного боку, базові закони про вищу освіту й науково-технічну діяльність, які встановлюють систему наукових ступенів та суб'єктів їх присудження, і підзаконний нормативно-правовий акт Кабінету Міністрів України, який регулює основні процедурні питання, з іншого.

У процесі подальшої законотворчості російська науково-атестаційна система зазнавала таких найважливіших змін.

1. Відбулася еволюція переліку наукових ступенів. Університетський статут 1835 р. визначив, що «дійсний студент» – це не науковий ступінь, а вчене звання, яке надається випускникам університету. Наступний статут 1884 р. визнавши недоцільним визначати випускників університетів носіями певного наукового ступеня або вченого звання, скасував звання дійсного студента та ступінь кандидата. Для випускників були встановлені дипломи I і II ступеня, які видавалися залежно від успішності навчання. Як виняток Дерптський (Юрївський) університет, який користувався власним статутом, надавав аж до 1917 р. ступінь кандидата. Усі ці перетворення, до речі, мали аналоги й у сучасній Україні, коли ще відносно недавно на законодавчому рівні статус магістра представлявся як первинний науковий ступінь чи вчене звання. Були, а подекуди ще й продовжуються також спроби розмежувати студентів з однаковим загальним терміном навчання на випускників-«спеціалістів» та випускників-«магістрів». Виходячи з історичного досвіду, цілком достатнім видається, щоб усі студенти, які завершили повний строк навчання, відрізнялися лише якісною характеристикою у документі про освіту, тобто кращим студентам видавалися дипломи з відзнакою. А паралельне існування «спеціалістів» і «магістрів» із фактично однаковими академічними правами себе не виправдовує.

Окремі ступені або звання (термінологічної чіткості тут не було) існували «по Медичній, Ветеринарній і Фармацевтичній частині» та присуджувалися медичними навчальними закладами. Так, у 1835 р. були запроваджені вчено-практичні звання («учено-практические»): «лікар» («лекарь»), «медико-хірург», «доктор медицини» і (як найвищий ступінь) «доктор медицини і хірургії». У 1845 р. з'явилися ступені «магістр фармації» і «магістр ветеринарії». А з 1884 р. залишилося особливе найменування (ступінь чи звання) для випускника лікар («лекарь») і єдиний власне науковий ступінь доктора.

Велика полеміка щодо оптимальної кількості наукових ступенів розгорнулася на рубежі XIX і XX ст. Одна група вчених уважала доцільним мати три ступені: кандидата, магістра й доктора; друга – два ступені: магістра (або кандидата) і доктора, а третя пропонувала залишити лише ступінь доктора. І тут помітні очевидні аналогії з нашими сучасними дискусіями. Характерно, що всі дореволюційні автори визнавали, що з суто наукових міркувань для вчених вищої кваліфікації цілком достатньо мати один науковий ступінь доктора, як в європейських країнах, і наявність дволанкової системи пояснюється лише недостатньою порівняно з європейськими країнами відповідальністю наукової спільноти, а, отже, й потребою у більш жорсткому державному контролі.

2. Поступово розширювалася кількість розрядів наук. Номенклатура наукових спеціальностей здебільшого орієнтувалася на систему університетських кафедр. У Положенні 1844 р. замість 14 розрядів було встановлено 22, а у Положенні 1864 р. – 40. Втім, усі ці переліки не встигали за перебігом диференціації наукового знання. Як наслідок, наприклад, історики права, не маючи власного «розряду», упродовж тривалого часу змушені були діставати науковий ступінь доктора державного права.

При цьому Положенням 1837 р. була встановлена вимога, щоб дисертація відповідала профілю факультету, який закінчив випускник (аналог сучасної вимоги про наявність так званої базової освіти за фахом дисертації). Цієї вимоги дотримувалися неухильно, без жодних винятків. Так, відомому вченому і громадському діячеві, доктору російської історії С. А. Котляревському, перш ніж отримати ступені з юридичних наук, довелося 1907 р. скласти екстерном іспити за повний курс юридичного факультету.

3. Із часом спрощувалися деякі формальні вимоги. Так, дисертації стали писатися російською, а не латинською мовою. Мінялась (здебільшого на користь здобувачів) також кількість випробувань і вимоги до них.

4. Певною мірою уточнювалася процедура офіційного оформлення надання ступенів. Принциповою засадою було те, що ступінь присуджувала лише університетська корпорація, власне науковці. Як наслідок, повна назва наукового ступеня завжди включала й згадку про відповідний навчальний заклад, наприклад: «магістр російської історії імператорського Московського університету» або «доктор державного права Університету св. Володимира». Це, з одного боку, захищало процес атестації від бюрократичного впливу, а з іншого – підвищувало відповідальність членів учених рад за прийняті рішення. Як видається, така прив'язка ступеня до ради, що його надала, була б доцільною і сьогодні, оскільки сучасні спеціалізовані вчені ради помітно відрізняються своїми вимогами та науковим авторитетом.

Існувала й процедура затвердження у наданому ступені. Вона, залежно від набутого ступеня, здійснювалася деканом чи ректором щодо ступенів дійсного студента й кандидата, попечителем навчального округу або Міністром юстиції щодо вищих ступенів, а в певний історичний період навіть Сенатом. Але за всіх обставин процедура затвердження носила суто формальний характер, установ на кшталт сучасної ВАК не існувало і повторна наукова експертиза дисертації не передбачалася.

Підкреслимо, що всі ці зміни відбувалися за активної участі українських науковців. Так, свої пропозиції щодо вдосконалення науково-атестаційної системи офіційно подавали Харківський (у 1814 і 1862 рр.) та Київський (у 1842 р.) університети. А відомий український правознавець М. А. Балуг'янський, який обіймав посаду начальника II відділення імператорської канцелярії, був одним з головних розробників Положення 1837 р.

Таким чином, у Росії збереглися традиційні корпоративні громадські засади надання наукових ступенів, але, на відміну від європейських країн, було встановлено жорсткі єдині загальнодержавні вимоги до рівня підготовки претендентів і процедури отримання наукових ступенів. Ця традиція зберіглася і в радянський час, а згодом у пострадянських державах, до яких належить і Україна.

В результаті російські наукові ступені, як і нинішні українські, завжди були, так би мовити, «вагоміші» за аналогічні ступені в інших країнах. Один з найглибших дослідників історії європейських університетів В. В. Ігнатович відзначав, що наукові ступені в Росії позаминулого сторіччя відрізнялися від наукових ступенів інших країн «з погляду їхнього значення – в Англії й Франції відповідні їхні наукові ступені бакалавра й ліценціата більш відповідали російському кандидатству, а докторанта – магістерству, але не докторству»³⁰. Науковий ступінь доктора в німецьких університетах також присуджувався порівняно легко – після закінчення університетського курсу, на підставі спеціального іспиту, друкованого міркування або книги й публічного диспуту. У зв'язку з цим вчений підкреслював, що у Росії «німецькі дипломи, що свідчать про науковий ступінь, не мали абиякої ваги»³¹.

Перейдемо до іншої складової титулатури – викладацьких посад, ієрархія яких пряма співвідносилася з ієрархією наукових ступенів.

Усе, що стосувалося посад професорсько-викладацького складу університетів і відповідних їм учених звань, майже виключно регламентувалося університетськими статутами.

У першому загальному університетському статуті 1804 р. було передбачено в університетах штатні посади професора і ад'юнкта. Поняття «учені звання» у цьому акті не застосовувалося. Усього на чотирьох факультетах було передбачено 28 посад ординарних професорів і 12 – ад'юнктів³².

Професорові належало читати лекції на високому науковому і професійному рівні, брати участь у вирішенні питань, віднесених до компетенції професорського складу університету, і вести роботу з підготовки науково-педагогічних кадрів. Ад'юнкти ж визначалися як «помічники професорів, під керівництвом яких прагнуть досягти більшого ступеня досконалості, і в усіх практичних працях професорів зобов'язані брати участь».

Четверо з цих ад'юнктів, які вирізнялися працьовитістю і довели свої знання викладанням курсів і науковими працями, за пропозицією ректора радою університету могли бути шляхом таємного голосування «удостоєними в екстраординарні професори». Затверджувалися такі екстраординарні професори міністром народної освіти за поданням попечителя відповідного навчального округу. На них радою університету могло покладатися викладання додаткових навчальних курсів.

Порядок обрання на посаду професора і ад'юнкта не мав чітко вираженої послідовної регламентації, а сама процедура обрання включала п'ять етапів: висунення кандидатури, її розгляд, голосування, подання і затвердження. Перші чотири етапи проходили в стінах університету.

Висунення кандидатур здійснювалося на факультеті, де постала вакансія. Кандидат міг бути представленим заочно, але тільки професором, що його висував, і лише в одному випадку: якщо кандидат перебував поза Росією або не за місцем розташування університету, хоча за загальним правилом кандидат зобов'язаний був сам надати раді університету свої праці, а також свої міркування про науку, з якої спеціалізувалося відділення (факультет), її предмет, зміст, досягнення, сучасний стан, найефективніші форми і методи викладання тощо. Професор, який висував кандидатуру на вакантну посаду, звертався безпосередньо до ректора університету, називаючи йому ім'я кандидата і надаючи необхідні документи, а кандидат на посаду подавав свої наукові твори і загальні міркування до ради університету.

Розгляд кандидатур і голосування за них відбувалися на раді університету, але відповідна процедура спеціально ніяк не регламентувалася. Пояснюється це тим, що обрання професорів, почесних членів та ад'юнктів входило у функції загальних зборів, діяльність яких здійснювалася згідно з загальними нормами про раду та загальні збори університету. Для обрання на посаду професора й ад'юнкта існував єдиний порядок, який не враховував ієрархію цих посад. За інших рівних умов переважне право бути обраним було закріплене за російськими громадянами, і факультету поставлено в обов'язок надавати їм перевагу.

Далі кандидатура обраного подавалася попечителю навчального округу і через нього потрапляла на затвердження Міністром народної освіти. Якщо врахувати той факт, що право на висунення кандидатур мали професори факультету, а університетська рада складалася з ординарних і заслужених професорів, то слід визнати, що вирішальна роль під час обрання на посаду професора й ад'юнкта була відведена університетській науковій еліті – професорам. А за відсутності будь-яких критеріїв відбору й оцінки претендентів, установлених формальних вимог, за дотриманням яких необхідно стежити, процедури представлення і затвердження особливого значення не мали. Отже, адміністративний вплив – у особі попечителя навчального округу й Міністра народної освіти було зведено до мінімуму, тобто до здійснення загального нагляду.

У новому Загальному статуті імператорських російських університетів 1835 р. уперше з'явилося поняття про вчене звання. При цьому терміни «посада» і звання» вживались одночасно в одному контексті, набуваючи синонімічного значення. Було також закріплено обов'язковість наявності наукового ступеня для осіб, що претендують на вчене звання (відповідну посаду). Для кандидата на вчене звання професора необхідно було мати науковий ступінь доктора наук; а для претендента на вчене звання ад'юнкта – ступінь не нижче магістерської. Таким чином, ієрархія вчених звань (професорсько-викладацьких посад) була співвіднесена з ієрархією наукових ступенів. При цьому наукова спеціалізація претендента як ученого мала відповідати спеціалізації факультету, по кафедрі якого він проходив.

Основною вимогою процедури проходження кандидатури на раді стало обрання на посаду професора й ад'юнкта шляхом таємного голосування. Ряд статутних норм визначав головні засади цієї процедури. «Балотування вживається.. при обранні професорів і взагалі викладачів Університету ... Рада не приступає до розгляду й вирішення справи, якщо в засіданні не знаходиться принаймні дві третини її членів... Питання в Раді вирішуються більшістю голосів; при рівності їх перевагу має голос ректора»³³. Найістотнішою зміною слід вважати ту обставину, що правочинність вирішення ради

стала визначатися кворумом не ординарних професорів, а затверджених членів ради, у якій «під головуванням ректора, присутні ординарні й екстраординарні професори».

З 1863 р., після виходу чергового Загального статуту імператорських російських університетів³⁴, була знову розширена номенклатура вчених звань (науково-викладацьких посад). Вона почала включати до свого реєстру вчені звання ординарного професора («старшого в професорському званні»), екстраординарного професора, доцента та приват-доцента. Приват-доценти перебували поза штатом університету і кількість їх не обмежувалася. Залучення позаштатних викладачів, що не мали службових обов'язків в університетах і не отримували штатної платні, вважалося «якнайкращим засобом для створення «підготовчої школи» професорів, найголовнішим засобом для заміщення кафедр і самим дійсним способом проти застою та апатії... Інститут приват-доцентів поживав університети постійним притоком нових і свіжих сил, і, увівши конкуренцію, підтримує завзяття штатних викладачів».

Формулювання, використані в статуті, – «для отримання звання», «що пошукують звання», «організація випробувань на наукові ступені й звання», «викладені умови», «що задовольняють необхідним умовам», – дозволяють однозначно стверджувати, що статут 1863 р. уже містив перелік вимог до осіб, які претендують на вчене звання, але звання і посади фактично, як і раніше, не розмежовувалися, і всі ці вимоги можна так само вважати і умовами зайняття відповідних посад.

Щодо конкретного змісту цих вимог, то статут, зокрема, передбачав обов'язковість докторського ступеня для ординарних і екстраординарних професорів та магістерського ступеня для доцентів. Приват-доцентами могли бути і кандидати, що подали і публічно захистили на відповідному факультеті (відділенні факультету) спеціальну дисертацію на право викладання (*pro venia legendi*). Окрім того, претенденти на будь-яку посаду, якщо їх викладацькі здібності не були відомі факультету, мали публічно прочитати перед факультетом дві пробні лекції, одну – на тему за власним вибором, а іншу – за призначенням зборів факультету.

У контексті загальної демократизації університетського був уточнений порядок заміщення вакантних посад. Він тепер передбачав: висунення кандидатур; розгляд і балотування кандидатів на факультетських зборах, обговорення кандидатів та їх балотування на засіданні ради університету, затвердження обраного радою претендента Міністром народної освіти або попечителем начального округу. У певних випадках також передбачалося оголошення конкурсу на заміщення вакантних посад. Новий порядок розширив права факультетів і викладачів, зробив більш відкритою процедуру балотування, чіткіше визначив питання кворуму, підбиття підсумків голосування тощо.

Для затвердження на позаштатній посаді приват-доцента був обраний інший, ніж для штатних посад, спрощений порядок, який не потребував балотування. Такі особи допускалися до викладання радою університету після затвердження їх кандидатур попечителем навчального округу.

Згодом у статуті 1884 р. було закріплено досить революційні зміни в університетській титулатурі. Зокрема, було скасовано штатну посаду доцента (останні залишилися лише в деяких периферійних університетах, що мали власні статuti). Колишні доценти або ставали професорами, або переходили на позаштатні посади приват-доцентів. Осіб з науковим ступенем магістрів за відсутності посад штатних доцентів стали призначати екстраординарними професорами, хоча статут і не передбачав для них такого права. Але ординарним професором, як і раніше, міг бути лише доктор.

Від приват-доцентів перестали вимагати захисту дисертації *pro venia legendi*. Відпала і вимога щодо наявності у них наукового ступеня кандидата, оскільки останній було скасовано. Відповідно для заміщення посади приват-доцента було досить скласти магістерський іспит і прочитати на закритому засіданні факультету дві пробні лекції. Особа, що склала магістерський іспит, іменувалася надалі до захисту дисертації магістрантом.

Все це, хоча і розширювало можливість для поповнення університетів новими викладацькими кадрами, загалом знижувало рівень вимог до претендентів на університетські посади (вчені звання). В університетах з'явилися екстраординарні професори без докторського ступеня і викладачі (приват-доценти) без жодного наукового ступеня.

Неоднозначні наслідки університетських реформ на рубежі двох століть знову підняли питання вдосконалення титулатури російських університетів. На розвиток закладеної в статуті 1884 р. ідеї про призначення асистентів до професорів з числа студентів, що успішно закінчили повний університетський курс, було запроваджено посаду (звання) асистента. Шляхом відповідних законодавчих змін уже в радянські часи було, зокрема, відновлено посади штатних доцентів³⁵.

Нові підходи знайшли віддзеркалення у проекті Статуту імператорських російських університетів, який був вироблений 1906 р. нарадою професорів, під головуванням міністра народної освіти І. І. Толстого³⁶. Згідно з цим проектом професором, доцентом і приват-доцентом міг стати лише той, хто мав ступінь доктора одного з російських університетів. Пропонувалося закріпити, що «у справах про заміщення посад професорів усе діловодство, включаючи сюди думки факультетів і думки, висловлені окремими членами факультету і ради в засіданнях цих установ, а також результати закритих балотувань, публікуються, усупільнюються». Проте цей проект, в якому були й інші цікаві нововведення, не було реалізовано, і статут 1884 р. залишався чинним до самого краху самодержавства.

Таким чином, упродовж усього свого існування вчені ступені в Російській імперії не відділялися від відповідних посад. Призначення на посаду одночасно означало надання вченого ступеня. З іншого боку, якщо, наприклад, приват-доцент не викладав, то він втрачав право і на звання приват-доцента. Російська практика не знала сучасного дуалізму, коли далеко не кожний викладач, що є професором за посадою, має і одноіменне вчене звання. Призначення на посаду (надання вченого звання) так само, як і надання наукового ступеня, поєднувало відносно жорстку державну регламентацію з виключними правами наукового загалу щодо висунення і обрання відповідних кандидатур. Втім, на відміну від наукових ступенів, професорську посаду в реакційні періоди російської історії можна було здобути і шляхом міністерського призначення на відповідну вакансію.

Доречно зауважити, що наявність наукових ступенів і вчених звань в імператорській Росії приносила науковцям суттєві пільги і переваги. Наприклад магістри, які вступали на державну службу, відразу отримували чин титулярного радника (IX клас), а доктори – чин колезького асесора (VIII клас). За нормального розвитку службової кар'єри ординарний професор сягав чину дійсного статського радника («цивільного генерала»). Зарплати університетських викладачів були досить високі, а пенсії професора своїм розміром збігалися з заробітною платнею.

Тобто, досвід виникнення, розвитку та функціонування титулатури професорсько-викладацького складу в університетах Російської імперії досить повчальний. Загалом позитивно можна оцінити наявність у дореволюційній Росії єдиної державної науково-атестаційної системи, державну підтримку наукових розвідок, пільги дослідникам тощо. При цьому держава здійснювала нагляд за чинністю присвоєння наукових ступенів та присудження учених звань руками тих самих професорів та доцентів, а не створювала окремий адміністративний орган для такої діяльності – Вищу атестаційну комісію. Досить було Комітету з реєстрації при Міністерстві народної освіти, де два десятки чиновників фіксували результати рішень учених рад університетів – і тільки. Остаточне слово завжди залишалося за науковцями, а компетентність і порядність керівників, консультантів та опонентів не викликала сумнівів. У іншому разі науковець, що порушував принципи корпоративної етики, раз і назавжди виключався з наукової еліти без права повновлення. Такі ж слова, як «корупція» чи «хабарництво», взагалі не належали до лексику університетського соціуму.

Варто подумати і про доцільність сучасного дуалізму наукових посад і вчених звань, про можливість відродження у сучасних умовах інституту приват-доцентства, про викорінення деяких історичних обумовлених, але все одно імперських за своєю природою підходів до справи атестації наукових і науково-педагогічних кадрів.

¹ Див.: *Костенко І. В.* Наукова титулатура: від Болонського університету до Болонського процесу // *Часопис Київського університету права.* – 2008. – № 4. – С. 35-42.

² Див.: Ломоносов М. В. О воспитании и образовании – М., 1991. – С. 206, 208-215, 238-240, 305-308.

³ Столетний юбилей Императорского Московского университета. – М., 1855; Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета Св. Владимира. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. – Киев, 1884; Маркевич А. И. Двадцатипятилетие императорского Новороссийского университета: Историческая справка ... и академические списки. – Одесса, 1890; Скориченко Г. Г. Императорская Военно-медицинская (медико-хирургическая) академия. Исторический очерк. – Ч. 1. – СПб., 1902; Петухов Е. В. Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования. Исторический очерк. – Т. 1. – Юрьев, 1902; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за 100 лет его существования. (1802–1902). – Т. 1-2. – Юрьев, 1902-1903; Загоскин Н. П. История Императорского Казанского университета за первые сто лет его существования. – Т. 1-4. – Казань, 1902-1904; Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета за 100 лет (1804–1904 гг.) / Под ред. Н. П. Загоскина. – В 2-х ч. – Казань, 1904; Багалей Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905 гг.). – Харьков, 1906.

⁴ Сухомлинов М. И. Материалы для истории образования в России в царствование императора Александра I. – СПб., 1866; Иконников В. С. Русские университеты в связи с ходом общественного развития. – СПб., 1876; Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России. – СПб., 1893; Кавелин К. Д. Наука и университеты на Западе и у нас // Кавелин К. Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т.3; Благовидов Ф. В. Этюд из истории высшего образования в России за время царствования императора Александра I и Николая I. – Казань, 1902, Сергеевич В. И. Воспитание и обучение в наших университетах. – СПб., 1898; Его же. Реформа университетского преподавания – СПб., 1908; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802 – 1902. – СПб., 1902; Татищев С. С. Имп. Александр II: Его жизнь и царствование. – СПб., 1903. – Т. 1.

⁵ Шершневич Г. Ф. О порядке приобретения ученых званий. – Казань, 1897.

⁶ Сергеевич В. И. О порядке приобретения ученых степеней // Северный вестник – 1897 – № 10.

⁷ Введенский А. И. О магистерских диссертациях. – СПб, 1901.

⁸ Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М.: Сов. наука, 1958; Эймонтова Р. Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической. – М.: Наука, 1985; Копелевич Ю. Х. Основание Петербургской Академии наук. Л.: Наука, 1977; Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. – Л.: Наука, 1983; Федькин Г. И. Правовые вопросы организации научной работы в СССР. – М.: Госюриздат, 1958; Щетинина Г. И. Университеты в России и устав 1884 года. – М.: Наука, 1976.

⁹ Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищенные на юридических факультетах университетов Российской империи (1755–1918). Справ. пос. / Составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева. – 3–е изд., испр. и доп. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2004; Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищенные на историко-филологических факультетах университетов Российской империи (1755–1918). Справ. пос. / Составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева. – 3–е изд., испр. и доп. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2004; Кричевский Г. Г. Магистерские и докторские диссертации, защищенные на физико-математических факультетах университетов Российской империи (1755–1919). Справ. пос. / Составление, предисловие, научная редакция и посмертное издание А. Н. Якушева. – 2–е изд., испр. и доп. – Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2004.

¹⁰ Кричевский Г. Г. Ученые степени в университетах дореволюционной России // История СССР. – 1985. – № 2. Докладніше див.: Якушев А. Н., Кузнецов А. В. История русской диссертации в исследованиях Г. Г. Кричевского // Омский научный вестник № 3 (55). – 2007 (май-июнь).

¹¹ Культура и образование. Высшая техническая школа в контексте культуры. – М., 1993; Тебелев Б. К. На рубеже веков. Правительственная политика в области образования и общественно-педагогическое движение в России конца XIX – начале XX веков. – М., 1996.

¹² Чиненный А., Стоян Т. Университетский преподаватель: XIX в. // Высшее образование в России. – 1999. – № 3; Андреев А. Ю. О начале университетского образования в Санкт-Петербурге // Отечественная история. – 1998. – № 5 тощо.

¹³ Струтинский В. Ф. Подготовка офицерских кадров в России во второй половине XIX – начале XX вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – М., 1994; Марков А. Р. Студенчество Петрограда в 1914–1925 годах: социально-психологический облик: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – СПб., 1997; Петров Ф. А. Формирование системы университетского образования в России в первой половине XIX в. – Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – М., 1999; Лаута О. Н. Научная подготовка и аттестация кадров на историко-филологическом факультете Московского университета (начало

XIX–XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – Майкоп, 2000; *Афонина Е. В.* Высшее женское образование в Казани (вторая половина XIX – начало XX вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01. – Казань, 2002.

¹⁴ *Иванов О. Е.* Учёные степени в Российской империи. XVIII в. – 1917 г. – М., 1994.

¹⁵ *Якушев А. Н.* Порядок присуждения учёных степеней в России (1747–1918): развитие и реализация правовых идей, проектов, законопроектов и нормативных правовых актов (на опыте научного направления): Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. – Невинномысск: НГГТИ, 2001; *Якушев А. Н.* Законодательство в области подготовки научных кадров и присуждения ученых степеней в России (1747–1918): история и опыт реализации. – СПб., 1998; *Якушев А. Н.* Развитие и реализация правовой мысли и нормативных правовых актов о порядке присуждения ученых степеней в России (1747–1918). – Пятигорск–Невинномысск, 2002.

¹⁶ *Климов А. Ю.* История создания положений о производстве в учёные степени в российской империи (1747 – 1837 гг.): Дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02. – Пятигорск: ПГТУ, 2008.

¹⁷ *Воропаев И. Г.* Порядок присуждения ученых степеней в России и СССР (1802–1995 г.): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Невинномысск, 2000.

¹⁸ *Эйдельмант Ю. В.* Развитие идей, проектов и правил о порядке присуждения учёных степеней в Российской империи: историко-сравнительное исследование: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Невинномысск: НРГИНПО, 2000.

¹⁹ *Нансо М. Б.* Порядок присвоения ученых званий в России (СССР), 1804 – 1995 гг. (историко-правовой аспект): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Невинномысск: НГГТИ, 2002.

²⁰ *Казначеев Д. А.* Порядок присуждения учёных степеней в университетах Российской империи: развитие научного и профессионального правосознания: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Пятигорск: ПГТУ, 2006.

²¹ *Якушев А. Н., Корсаков Е. А., Гавва В. Н.* Научная подготовка и аттестация кадров в России (1724–2003): Полное собрание нормативных правовых актов: Библиограф. пособие. – Невинномысск: НГГТИ, 2004

²² *Писарева Е. А.* Організаційно-правові основи діяльності університетів Російської імперії другої половини XIX ст. (на матеріалах України). Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків: НУВС, 2001.

²³ *Белый М. У.* Роль университетов в подготовке кадров для высшей школы. – К.: Вища школа, 1975; *Дроздов К.* Прототип академий // Труды Киевской духовной академии. – К., 1903. – № 11; 3 іменем Св. Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах / Упорядники В. Короткий, В. Ульяновський. – К., 1994. – Кн. 1-2; *Кулаковский Ю. А.* Гонорар в русских университетах. – К., 1897; *Касьянов Г. В.* Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX століть: Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь., 1993; *Кремень В. Г.* Освіта й наука в Україні – інноваційні аспекти. – К.: Грамота, 2005; *Микитська В.* Давньоукраїнські студенти і професори. – К., 1994; *Обушина О. М.* Моделювання динаміки розвитку кадрового потенціалу науки України. – К., 1997; *Тарапов И. Е.* Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине – Х.: Фоліо, 1994; *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К.: КМ «Академія», 2003.

²⁴ Регламент Академии наук и художеств в Санкт-Петербурге. 1747 г. // Уставы Академии наук СССР 1724–1974. – М.: Наука, 1975. – С. 49.

²⁵ Общий устав Императорских Российских Университетов (26 июля 1835 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т.28. – СПб., 1855. – № 21502–21504.

²⁶ Общий устав Императорских Российских Университетов (26 июля 1835 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т.Х. – СПб., 1836. – Отд. 2. – № 8337.

²⁷ Общий устав и штаты Императорских Российских университетов (18 июня 1863 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2. – Т. 38. – СПб., 1866. – № 39752.

²⁸ Общий устав Императорских Российских университетов (23 августа 1884 г.) // Полное собрание законов Российской империи. Собр. 3. Т. 4. – СПб., 1887. – № 2404.

²⁹ Див.: Статути духовних академій 1814, 1869, 1884 рр.

³⁰ *Игнатович В. В.* Болонский университет в средние века. – СПб., 1846; *Игнатович В.В.* История английских университетов в средние века. – СПб., 1861.

³¹ *Игнатович В. В.* Немецкие университеты в развитии их исторической и современной жизни. – ЖМНП. – X. – 1862; I, IV–VI. – 1863.

³² Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. 1802–1825. – Т. 1. – СПб, 1864. – Стлб. 268–269, 303.

³³ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Отд. 1. – Т. 2: 1825–1855. – СПб, 1855. – Стлб. 974.

³⁴ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 3: 1855–1864. – СПб, 1865. – Стлб. 924.